

Людмила Петрушко,

кандидат історичних наук, науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, Київ, 01033, Україна

e-mail: liudmyla1991@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7175-9143>

ДОСВІД ПРОЖИВАННЯ ВІЙНИ (ЗА СПОГАДАМИ ІСТОРИКА-АРХІВІСТА ТЕТЯНИ СЛЮДИКОВОЇ)

У статті розглянуто досвід проживання німецько-радянської війни через призму біографічних спогадів українського історика-архівіста Т. Слюдикової, архів якої зберігається в Інституті рукопису НБУВ. Матеріали дають змогу простежити ключові аспекти повсякденного життя молодой киянки в період війни: раптовість початку бойових дій, евакуацію до Куйбишева, труднощі з житлом, харчуванням і працевлаштуванням, здобуття освіти та професійне становлення. Особливу увагу приділено тому, як війна вплинула на вибір життєвого шляху автора мемуарів – її перехід від юриспруденції до архівної справи, що згодом стало справою її життя. Висвітлено також побут архівістів у воєнні та післявоєнні роки, участь у відновленні Києва, проблеми в роботі архівів і їх укомплектування після повернення евакуйованих матеріалів. Спогади Т. Слюдикової репрезентують індивідуальний, але водночас типовий досвід киян у роки війни та становлять цінне джерело для реконструкції історичної картини повсякдення 1940-х років. Матеріал розкриває не лише документальний, а й емоційний вимір війни – страх, адаптацію, солідарність, поступове повернення до нормального життя. Зроблено висновок про значущість особистих наративів у вивченні історії воєнного часу та перспективу подальших досліджень мемуарної спадщини.

Ключові слова: Інститут рукопису, архівні матеріали, німецько-радянська війна, Т. Слюдикова, Київ, евакуація, Куйбишев, ЦДІА.

Постановка проблеми. Історія людства, на превеликий жаль, знає багато трагічних подій. Одними з найбільш масштабних та кровопролитних з них є військові конфлікти. Трагічні події сьогодення актуалізують пам'ять про ті з них, які відбувалися в минулому.

Особливо ті, згадуючи які, ми вимовляли слово «війна». Осмислення досвіду людей, які пережили німецько-радянську війну, має велике значення як для сьогодення, так і для історичної науки.

Аналіз досліджень і публікацій. До різних аспектів цієї проблеми зверталися у своїх працях такі дослідники, як Т. Пастушенко (повсякдення військовополонених) [1], В. Шевченко та А. Коцур (спогади учасників й очевидців Першої світової війни) [3], Л. Рожкова (окупаційний досвід у спогадах мешканців Сум) [2].

Важливо звернутися також до досвіду, який відображає життя киян на початку та в кінці війни, евакуацію й інші близькі аспекти.

Постановка завдання. У пропонованій статті ми маємо на меті максимально повно розкрити багатий інформаційний потенціал біографічних спогадів українського історика-архівіста Т. Слюдикової, архів якої є у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Т. Слюдикова – непересічна особистість, яка самовіддано присвятила своє життя історичній науці та архівній справі. Народилася 3 січня 1922 р. в м. Корсунь-Шевченківський (нині – Черкаська область). Багато років працювала в Центральному державному історичному архіві України в Києві, обіймаючи в різні періоди посади наукового співробітника, завідувача відділу публікації та використання документів, архівіста I категорії (1944–1967, 1993). Упродовж десяти років (1967–1977) вона була науковим редактором редакції історії України Української радянської енциклопедії.

У 2009 р. Т. Слюдикова передала свій архів у дар Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Його було виокремлено в особовий фонд № 418.

Особливу цінність для розкриття особистості фондоутворювача та реконструкції історичних умов, у яких вона жила, мають автобіографічні спогади. Безпосередньо вчена наділила їх пріоритетністю, розпочавши свій архів саме з них. Вони схожі на гостросюжетний роман з детективними та драматичними історіями. Охоплюють період від 1922 до 2000-х років.

Хронологічно першою згадкою Т. Слюдикової про війну є інформація про те, що в кінці вересня 1939 р. їй прийшло повідомлення з

Київського державного університету ім. Т. Шевченка про прийняття її на перший курс юридичного факультету (попередньо вона не пройшла за конкурсом, але оголошення призову до армії студентів-першокурсників сприяло тому, що молоду киянку зарахували до ЗВО).

Згідно з архівними матеріалами для Т. Слюдикової період початку війни означено 22 червня 1941 р. Вона зауважує, що звістка про війну її застала незнацька: «Перейшла на 3 курс факультету і раптом війна»⁴⁸.

Як і в житті інших людей, війна стала для автора спогадів важливим, хоча й трагічним періодом і хронологічним маркером. Так, пишучи про дядька В. Шатохіна, вона зазначає: «Перед війною він щось продавав біля Бессарабського ринку»⁴⁹. Про роль війни в житті юної Тетяни говорять такі спогади: «Цей день – 22 червня я запам'ятала на все життя»⁵⁰. Перед ранком вона з батьками прокинулися від вибухів, але сприйняли їх як «чергові військові маневри». Т. Слюдикова так описує події того дня: «Була неділя і я, як завжди, збиралася йти на вокзал, щоб купити в газетному кіоску свою улюблену газету “Советское искусство”. Близько одинадцятої години дня я з батьком вийшли з дому і почали переходити вокзальну площу. До нас підійшов якийсь чоловік і попросив повернутись. Батько показав йому своє свідоцтво і він щось йому мовив. Я повернулась додому нічого не підозрюючи, а в 12 годин дня по радіо виступив В. М. Молотов і повідомив про напад німецьких військ»⁵¹. Як свідчать матеріали архіву, через небезпеку для життя, проживаючи поблизу залізничного вокзалу, батьки автора мемуарів прийняли рішення про переїзд із донькою до двоюрідної сестри, що жила на вул. Володимирська⁵².

Т. Слюдикова зазначає: «Місто не було підготовлене до бомбардування, сховищ не було і коли з'являлися над містом німецькі літаки,

⁴⁸ Інститут рукопису НБУВ. Ф. 418. Спр. 2. Арк. 4.

⁴⁹ Там само. Арк. 2.

⁵⁰ Там само. Арк. 4.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

кожний поводився на свій розсуд». Вона, зокрема, згадує, як вибігали з квартири в під'їзд і «наглядали за літаками»⁵³.

Виходячи із ситуації, батько вирішив відправити дружину з донькою до Куйбишева (нині – Самара), де проживала сім'я його товариша І. Пушкіна, який був водночас і хрещеним Тетяни, і чоловіком її тітки. Вони були впевнені в поверненні додому до наступного навчального року, тому не брали зимових речей (пізніше довелося пальто Тетяни спорудити з плаща дядька Івана) і поїхали лише з двома валізами. Як пише автор мемуарів, вони з матір'ю не взяли багато документів, зокрема в Києві залишили метрики, свідоцтво про одруження батьків. Неочікувано для біженців від війни їх перебування в Куйбишеві затягнулося на три роки⁵⁴.

У мемуарах ідеться про те, що тодішні враження Тетяни від нового міста були не найкращими: «Місто здалося мені чужим, люди недоброзичливими»⁵⁵. Але пізніше вона переосмислила свої думки: «Тепер я розумію, що радіти їм було ні з чого»⁵⁶. Адже Куйбишев став прихистком для уряду, сімейств чиновників, іноземних дипломатів, артистів Великого театру, робітників та інженерів двох евакуйованих заводів⁵⁷.

Т. Слюдикова згадує проблему з продовольством і введення карткової системи в місті. Для отримання картки, потрібно було працювати, тому родина прийняла рішення влаштувати її на роботу за спеціальністю, яку вона здобувала. Так, з допомогою хрещеного батька вона стала секретарем одного з народного судів міста. У мемуарах автор зауважує: «Це була перша в моєму житті робота». Щодо судових справ, то вони були дрібні (суперечки за майно, крадіжки, хуліганство тощо). Із введенням санкцій через спізнення на робоче місце роботи значно збільшилося. Виїжджали навіть на місця «злочинів» – на евакуйовані заводи. Причина правопорушень полягала в тому, що

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. Арк. 4–6.

⁵⁵ Там само. Арк. 5.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

транспорт курсував погано. Суддя це розуміла, але ніяк не могла зарадити ⁵⁸.

Важливою допомогою для «харчових ресурсів» родини стало надання їм ділянки землі під город, де вирощували картоплю та самостійно виріс соняшник ⁵⁹.

Т. Слюдикова в евакуації продовжувала навчання, вступивши на юридичні курси (їх відкрила донька міністра іноземних справ З. Вишинська). Згодом її прийняли до дворічної юридичної школи. Дізнавшись про відкриття заочного відділення Московського юридичного інституту, автор спогадів подала туди матрикул і на його основі була зарахована на третій курс ⁶⁰.

Сім'я Пушкіних приймала також інших переселенців. Ними стали рідна сестра дядька Івана із сином – після звільнення Калінінградської області. Це призвело до труднощів, так як на площі 30 мІ проживало 8 людей ⁶¹.

Юна Тетяна увійшла до кола спілкування своєї сестри Олександри, яка саме вступила до Куйбишевського педагогічного інституту. Т. Слюдикова згадувала, що вони разом ходили до театру, на концерти, що хоча б трішки додавало радісних барв у важке життя ⁶².

У липні 1943 р., коли Т. Слюдикова закінчила юридичну школу, вона отримала призначення в Ульяновську область. Але потім це направлення змінили: її залишили в Куйбишеві, призначили на посаду помічника прокурора в Ленінському районі міста. Саме в цій прокуратурі вона проходила практику та, очевидно, зарекомендувала себе як відповідальний співробітник: «Коли звільнилася посада пом прокурора, прокурор згадав про мене» ⁶³. Автор згадує, що люди, які там працювали, були переселенцями, евакуйованими особами – з Молдови та України. Виняток становив лише один слідчий ⁶⁴.

У кінці того ж літа сім'я Пушкіних переїхала в м. Горький. Хоча

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. Арк. 6.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

Т. Слюдикова зазначає, що це було пов'язано з переведенням дядька, у своїх мемуарах вона висловлює припущення: «Підозрюю, що він не витримав нашого кагалу»⁶⁵. Після їх від'їзду матеріальне становище погіршилося. Зарплата становила 790 крб, був ще «атестат від батька». Існували труднощі з продовольством: «Купити що-небудь на базарі не мали змоги, продуктові картки не завжди отоварювалися повністю»⁶⁶. Лише робота в прокуратурі позбавила від проблеми «отоварення карток». Це дало юній Тетяні важливий урок: «Роки війни на все життя навчили мене не вередувати їжею»⁶⁷.

Оскільки потрібно було закінчити інститут, Т. Слюдикова не могла повернутися до Києва одразу після його звільнення в листопаді 1943 р. Але тоді зав'язалося листування з рідними, які пережили окупацію⁶⁸.

В евакуації Т. Слюдикова познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком. У грудні 1943 р. вийшла заміж. Оскільки її чоловіка Євгенія не відпустили із заводу, молода жінка повернулася в Україну спочатку лише разом з матір'ю. Вони виїхали в травні 1944 р. Як зауважує Т. Слюдикова, поїздка була важкою, у Харкові мали пересадку. Там зібралося тисячі людей. Тетяна зі ще однією киянкою почали організовувати чергу. Потім вдалося виїхати до Києва⁶⁹.

У мемуарах зазначається, що, оскільки їхня квартира була зайнята, Тетяна з мамою зупинилися в Сивцових на вул. Володимирса, де поряд проживала мамина сестра тітка Поля⁷⁰.

Варто описати перші враження Тетяни від Києва: «Київ мене приголомшив: достатком продуктів (у порівнянні з Куйбишевим) і руїнами Хрещатика»⁷¹.

Далі автор пише, що у зв'язку з переїздом сім'ї тітки Полі в Таганрог (зять демобілізувався та надіслав доньці виклик) Тетяна з матір'ю перебралися у своє помешкання – 15-метрову кімнату.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. Арк. 7.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. Арк. 8.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

Загалом у тій квартирі проживало чотири сім'ї (15 осіб). Але, як зазначає Т. Слюдикова, «жили дружно». На підтвердження цього вона наводить приклад з появою телевізора: «І коли у нас з'явився телевізор (перший у квартирі), майже вся квартира ввечері збиралася у нашої кімнати. Приходили з своїми стільцями» ⁷².

Т. Слюдикова пише, що справи з роботою були невтішні: у відділі кадрів у прокуратурі запропонували можливість працювати лише в районі, у Києві місць не було. Вона почала шукати роботу за місцем проживання, але тут виникли труднощі: «без прописки на роботу не брали, не прописували, бо не працювала. Потрібні були знайомства, рекомендації, а їх не було» ⁷³. Згодом, коли приїхав у коротку відпустку чоловік (у червні 1945 р.), то через своїх знайомих у Міністерстві народної освіти отримав інформацію про два потенційні місця роботи для дружини – школа міліції та архів. Не вважаючи себе готовою до викладання, Т. Слюдикова прийняла рішення спробувати працювати в архіві. Після заповнення анкети їй сказали чекати: «Чекати довелося довго і тут підвернулася робота юрисконсульта в Рибтресті» ⁷⁴. Але робота не приносила радості («здалося, що я потрапила в якийсь світ, чужий мені»), тому, отримавши через місяць запрошення в архів (ЦДІА), Т. Слюдикова знайшла заміну й залишила трест ⁷⁵.

Так, у період війни Т. Слюдикова перейшла в нову для себе сферу, спершу думаючи, що тимчасово: «Я гадала, що попрацюю деякий час, знайду роботу за фахом і звільнюсь. А вийшло, що праця в архіві стала справою всього мого життя» ⁷⁶.

Пишучи про дружнє спілкування з колегами, автор мемуарів згадує про ситуацію з продуктами: «Стіл не відзначався різноманітністю. Звичайно це був вінігрет і крабові консерви, якими тоді місто було завалено. Справа була не в їжі» ⁷⁷.

Важливою є інформація про умови праці в архіві у воєнні та повоєнні роки. Т. Слюдикова прямо зазначає: «Працювати в архіві

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. Арк. 9.

⁷⁷ Там само. Арк. 9–10.

у воєнні і післявоєнні роки фізично було важко»; було дуже холодно: «Приміщення майже не опалювалось, працювали в пальто, зверху халати, рукавицях з відрізнаними пальцями», а «в підвальних сховищах бігали пацюки»⁷⁸.

Автор мемуарів згадує також про полонених німців: «Пам'ятаю, коли через площу Б. Хмельницького проходили полонені німці і ми вибігли з архіву на площу подивитись на них, то вигляд у нас був не краший»⁷⁹.

Т. Слюдикова зазначає, що жити було не дуже легко, існували проблеми з продовольством, проте в людей був патріотизм: «Ми жили життям країни, інтересами свого міста»⁸⁰. І це важливо.

Автор мемуарів описує значущі заходи, які здійснювалися працівниками архіву: «Архівісти брали участь у відновленні свого міста не тільки пошуками документів для використання їх у народно-господарських цілях, а виходили, як і всі кияни, на Хрещатик розбирати цеглу. Нам відвели ділянку напроти вулиці Леніна (тепер Б. Хмельницького)». Через труднощі з опаленням у місті співробітники архівів отримали лісову ділянку в Пущі-Водиці, там вони рубали дрова і «доставляли ці колоди на площу Б. Хмельницького»⁸¹. Ділиться Т. Слюдикова радістю, коли отримала змогу одну з таких колод привезти до себе додому: «Брат матері у нас в кімнаті встановив “буржуйку” і ми не тільки отоплювали кімнату, а могли на буржуйці приготувати їжу»⁸². Підсумовуючи роботу архівістів у перші повоєнні роки, вона зазначає, що «по суті ... ми т. звані “наукові робітники” працювали вантажниками»⁸³.

Особливі емоції в Т. Слюдикової викликала інформація про закінчення німецько-радянської війни: «Нарешті дочекались дня Перемоги. Це самий дорогий, довгожданий день. В ніч на 9 травня (це була неділя) почулися постріли. Ранком я побігла до архіву. Там біля входу до кіноархіву зібралася група архівістів. Ми один одного

⁷⁸ Там само. Арк. 10.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

поздоровляли з перемогою. Є. Зуєва, яка по-материнськи відносилася до комсомольців, запросила нашу компанію відзначити ввечері цей день у неї вдома. Ми з Оленою Апанович вийшли з архіву і спустились на Хрещатик. Тут виникла стихійна демонстрація і ми з радістю влилися в її ряди. День був сонячним і теплим. Цей день залишився в моїй пам'яті як самий світлий, радісний день»⁸⁴.

Т. Слюдикова пише, що поступово почали повертати архівні матеріали, які були евакуйовані до м. Златоуст. Це призвело до відповідних труднощів: «Всі підлоги сховища, коридори було забито справами. В коридорі складали штабелями і матеріали утворили ніби тунель. Стелажного устаткування не вистачало»⁸⁵. Крім евакуйованих матеріалів, до архіву привезли знайдену в Кам'янці-Подільському частину документів, які були вивезені німцями. Також було повернуто матеріали, вивезені до Чехословаччини. Відповідно до Положення про ЦДІА від 30 вересня 1944 р. проводилося подальше укомплектування архіву, зокрема було передано ряд фондів архівів областей, філіалу ЦДІА в Харкові та інших містах⁸⁶.

Висновки. Отже, аналіз мемуарів Т. Слюдикової дав змогу прослідкувати шлях її становлення як історика-архівіста через призму особистісного сприйняття суспільства періоду Другої світової війни (1939–1944). Переживши бомбардування Києва, евакуацію до Росії та повернення на Батьківщину після Перемоги, Т. Слюдикова знайшла своє покликання в професії архівіста, яка стала справою її життя. Вивчення джерел дає можливість простежити досвід проживання німецько-радянської війни молодою людиною. Вдалося відзначити такі важливі аспекти, як сприйняття початку війни та враження й переживання її завершення, переселення, продовольчі, житлові проблеми, труднощі з навчанням та роботою. Можна зробити висновок, що проаналізований досвід є важливим для реконструкції минулого і відтворення правдивої його картини.

Перспективами подальших досліджень є вивчення біографічних архівних матеріалів вітчизняних культурних діячів з метою реконструкції подій минулого та проєкції окремо взятого досвіду на сьогодення.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

Список бібліографічних посилань

1. Пастушенко Т. Між виживанням та опором: повсякдення військового полону в спогадах колишніх червоноармійців. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 162–172.
2. Рожкова Л. Повсякденне життя у роки нацистської окупації за спогадами сумчан. *Сівєрищина в історії України* : зб. наук. пр. Київ ; Глухів, 2018. Вип. 11. С. 337–341.
3. Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Український іст. журн.* 2021. № 6. С. 135–149. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.06.135>

References

1. Pastushenko, T. (2012). Mizh vyzyhivannyam ta oporom: Povsyakdennia viiskovoho polonu v spohadakh kolyshnykh chervonoarmiitsiv [Between survival and resistance: the everyday life of military captivity in the memoirs of former Red Army soldiers]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of the Military History of Ukraine*, 15, 162-172 [in Ukrainian].
2. Rozhkova, L. (2018). Povsyakdenne zhyttia u roky natsystskoi okupatsii za spohadamy sumchan [Everyday life during the Nazi occupation in the memoirs of Sumy residents]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats – Sivershchyna in the History of Ukraine: collection of scientific works*, 11, 337-341. Kyiv; Hlukhiv [in Ukrainian].
3. Shevchenko, V., Kotsur, A. (2021). The Great War of 1914-1918 in the memoirs of ordinary participants and eyewitnesses: the Ukrainian context. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 135-149 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.06.135>

Стаття надійшла до редакції 29.08.2025.

Liudmyla Petrushko,

PhD (History), Research Associate,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
62 Volodymyrska St., Kyiv 01033, Ukraine

e-mail: liudmyla1991@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7175-9143>

The Experience of Living Through the War (based on the memoirs of historian and archivist Tetiana Sliudykova)

Purpose of the article. This article explores the personal experience of World War II through the memoirs of Ukrainian historian and archivist Tetiana Borysivna Sliudykova. It aims to reveal the everyday life of a young Kyiv resident during the German-Soviet war, including the sudden outbreak of hostilities on June 22, 1941, evacuation to Kuibyshev, difficulties with housing, food, and employment, as well as continuing education and professional development. The study also examines how the war influenced Sliudykova's life path, leading her from law to archival work, which later became her lifelong vocation, and how personal and professional challenges shaped her resilience and adaptation during wartime. *Methodology.* The research employs a historical-analytical approach, based on qualitative analysis of memoirs, archival documents from the Institute of Manuscripts, and relevant research literature. Chronological reconstruction, contextual, and comparative methods are applied to identify patterns of everyday experience, coping strategies, and the social and emotional dimensions of civilian life. Particular attention is paid to the experiences of evacuation, communal living in crowded apartments, navigating shortages of food and clothing, and early professional work under difficult conditions. *Scientific novelty.* The article provides new insights into urban life in Kyiv and other cities during WWII, highlighting the individual yet typical experiences of civilians. It emphasizes the social, emotional, and professional aspects of wartime survival, including participation in city reconstruction, functioning of archival institutions under extreme conditions, and strategies for maintaining social connections and personal development. The study demonstrates the value of personal narratives for understanding both the practical and emotional realities of war, and how they contribute to the reconstruction of historical memory. *Conclusion.* Tetiana Sliudykova's memoirs are a rich and multifaceted source for reconstructing the historical realities of the 1940s, illustrating resilience, solidarity, and resourcefulness of civilians and professionals under extreme conditions. The study underscores the importance of personal narratives in historical research, highlighting the need for further analysis of memoirs and archival materials to provide a more comprehensive understanding of wartime experiences in Ukraine.

Keywords: Institute of Manuscripts, archival materials, German-Soviet war, Tetiana Borysivna Sliudykova, Kyiv, evacuation, Kuybyshev, Central State Historical Archives.